

नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गरेका भोजपुरी मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिक्दाको अनुभव

The experience of learning Nepali language by Bhojpuri mother-tongue students

Satendra Prasad Yadav*

Graduate School of Education, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal,
satuyadav35@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली विषयमा स्नाकोत्तर गरेका भोजपुरी भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिक्दाको अनुभवको अध्ययनमा केन्द्रित छ। यस लेखको उद्देश्य भोजपुरी भाषी विद्यार्थीहरूको दोस्रो भाषाको सिकाइ अनुभवको अध्ययन गर्नु हो। यो लेख गुणात्मक अनुसन्धान अन्तर्गत फेनोमोलोजी ढाँचामा आधारित छ। यस लेखमा बारा जिल्ला पारवानीपुर गाउँपालिकाको भोजपुरी मातृभाषी नेपालीमा स्नाकोत्तर गरेका शिक्षकलाई नमुना छनोट अन्तर्गत उद्देश्यमूलक विधि प्रयोग गरी नमुना छनोट गरिएको छ। नमुनाका रूपमा छनोट भएका सहभागीसँग अन्तर्वार्ता लिई तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलित तथ्यलाई लिप्यान्तरण गरी कोडिङ गरिएको छ। मिल्दाजुल्दा सङ्केत (Code) लाई वर्गीकरण गरी भाषिक पृष्ठभूमि र सिकाइ तत्परता तथा सिकाइगत अवसर र उल्झन जस्ता दुई साझा विषय (Theme) को निर्माण गरी शिक्षकहरूको नेपाली भाषाको सिकाइको अनुभवलाई विश्लेषण गरिएको छ। शिक्षकहरूको सिकाइ अनुभवलाई भाषिक प्रयास, भाषिक प्रभाव, सिकाइ तत्परता, भाषिक आलोचना, भाषिका तुलनात्मक समानता, पारिवारिक भाषिक स्थिति, पढाइमा अर्थ (खर्च) प्रेरणाको स्रोत, आधारभूत आवश्यकता र सहपाठी शिक्षण आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रत्येक मातृभाषीले रोजगारीको अवसर, सरकारी कामकाज तथा विविध आवश्यकताका आधारमा दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा सिक्न लालायित भएको हुनाले निष्कर्ष निकालिएको छ। यस लेखबाट पहिलो मातृभाषी विद्यार्थीहरू दोस्रो भाषा सिक्दाको अनुभवबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धातालाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरेको छ।

शब्दकुञ्जी: भाषिक पृष्ठभूमि र सिकाइ तत्परता, आलोचना, भाषिक समानता, अवसर, प्रेरणा।

Abstract

The present article focuses on the study of the experience of learning the Nepali language by Bhojpuri-speaking students who have graduated in Nepali. The purpose of this article is to study the second language learning experience of Bhojpuri-speaking students. This article is based on the phenomenology framework under qualitative research. In this article, the sample has been selected using the objective method under sample selection for teachers who have graduated in Bara district Parwanipur Pari Bhojpuri mother tongue Nepali. Data were collected by interviewing sample participants. The data compiled from the interview is transcribed and coded. The teachers' learning experience of Nepali language has been analyzed by creating two common themes such as linguistic background and learning readiness and learning opportunities and challenges. The learning experience of teachers has been analyzed on the basis

of linguistic effort, linguistic influence, learning readiness, linguistic critique, comparative similarity of languages, family linguistic status, meaning in reading (expenditure), source of motivation, basic needs and peer learning. It has been concluded that every mother tongue is inclined to learn Nepali language as a second language based on employment opportunities, government work and diverse needs. This article is intended to help researchers research the experience of first-language learners learning a second language.

Keywords: Critique, linguistic background and learning readiness, linguistic coherence, opportunities.

परिचय

भाषा विचार र अनुभवको आदानप्रदान र विकासको प्रमुख माध्यम हो। नेपाल बहुभाषिक र बहुजातीय मुलुक हो। पहिलो भाषा सिक्नसकेपछि, र त्यसमा बानी परिसकेको अनुभव अर्को भाषा सिक्नुलाई दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषाको प्रभाव देखिन्छ। भोजपुरी भाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा कसरी सिक्दा रहेछन् ? पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाको बनोटमा त्यति भिन्नता नभए पनि एउटा बानीलाई अर्को बानीमा ढाल्नुपर्दा वा दाहिने हातले लेख्ने बानी परेकालाई देब्रे हातले लेख्दा अप्ठ्यारो महसुस भएर देब्रे हात सकसकाए जस्तै पहिलो भाषाको बानी सकसकाउँछ र कुनै न कुनै रूपमा नयाँ बानी फल्किन आउँछ (शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ.५)। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली अध्ययनका निमित्त भाषालाई केलाएर अध्ययन गर्दा भाषा प्रतीकात्मक र व्यवस्थित हुने हुँदा पहिलो भाषीहरूले कठिनाइहरू भोग्नु पर्छ।

मातृभाषा नै पहिलो भाषा हो। बाल्यकालमा आफ्नी आमाको काखमा सिकेको भाषा र दोस्रो भाषामा अन्तर हुन्छ। नेपालमा जन्मिने वा बस्ने विभिन्न जातिका बालबालिकाहरूले पहिलो भाषाका रूपमा १२४ वटा भाषामध्ये कुनै एक मातृभाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ। वक्ताका दृष्टिले नेपाली भाषा ४२.२६ र भोजपुरी भाषा ६.२४ प्रतिशतको आधारमा पहिलो र दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)। यसमा भोजपुरी मातृभाषीले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्नुपर्दछ। मानव जातिले सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा आफ्नो सेरोफेरोको वातावरणबाट प्रभावित हुन्छ। भाषा प्राप्ति गर्ने सामर्थ्य मानव जातिमा मात्र पाइन्छ (चम्स्की, १९६५, पृ. ४)। मानव जातिमा मात्र दुई वा दुईभन्दा बढी भाषा सिक्न सक्ने अन्तरनिहित क्षमता रहेको हुन्छ। मानव मात्रले भाषा प्राप्ति र सम्पादन गर्न सक्ने क्षमता राख्दछ। उनीहरूले नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालयसम्म अध्ययन अध्यापन गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाली भाषा नेपालको शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन, सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग हुने भाषा हो भने यो व्यापक सामाजिक सम्पर्कको भाषा पनि हो। त्यसैले गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली मातृभाषी बाहेक सबै मातृभाषीले अनिवार्य सिक्नुपर्ने हुन्छ। नेपाली भाषा प्रयोग गर्नेहरू मातृभाषाको अन्तरण र व्याघातका कारणले दोस्रो भाषा सिक्दा दोस्रो भाषाका व्याकरणका नियमहरूको अति सामान्यीकरण वा सरलीकरण गरी त्रुटि गरिरहेको हुन्छ। यस त्रुटिलाई कम गर्न र मातृभाषामा परेको बान सुधार ल्याई नेपाली भाषा शिक्षणमा अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ। यो सरकारी कामकाजको भाषा र शिक्षाको माध्यमको भाषा भएकोले नेपाली दोस्रो भाषाका रूपमा अनिवार्य सिक्नुपर्दछ। यही दोस्रो भाषाले गर्दा नै नेपालका विभिन्न जातजातिलाई नेपाली भाषाले एक आपसमा जोड्ने सेतुको रूपमा काम गरेको पाइन्छ।

भोजपुरी भाषी विद्यार्थीहरूको दोस्रो भाषाको सिकाइ अनुभव प्राप्तमा आधारित उद्देश्यमा हुने छ। दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषाका अनुभवले बाधा वा सुविधा दुवै सिर्जना गर्दछ। पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका विशेषता समान छन् भने दोस्रो भाषा सिकाइ सरल हुन्छ तर विशेषता असमान छन् भने दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल बन्न जान्छ। पहिलो भाषाका भाषिक एकाइहरू दोस्रो भाषामा स्वीकार्य हुन्छन् भने सिकाइ सरल र सहज हुन्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६८, पृ.७-८)। यस लेखमा दोस्रो भाषाको रूपमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान भएतापनि भोजपुरी मातृभाषीको अध्ययन अनुसन्धान नेपाली भाषामा थोरै वा भएकै छैन भन्न सकिन्छ। शोधार्थी आफ्नै मातृभाषाको विद्यार्थी भएकाले अहिलेसम्म जो विद्यार्थीहरू स्नातकोत्तर गरेका छन्, उनीहरूको नेपाली भाषा सिकाइको अनुभव के छ ? भाषा सिक्दा आइ परेका समस्या के के थिए ? भाषा सिकाउने प्रेरणाको स्रोत को को थिए ? दुवै भाषाको तुलनात्मक भाषिक समनता के छ ? आदि प्रश्नमा केन्द्रित रही हालसम्म

कुनै पनि अनुसन्धान नभेटिएको हुनाले प्रस्तुत अनुसन्धानको बारेमा विमर्श गरिएको छ। दोस्रो भाषा शिक्षणमा शिक्षक र विद्यार्थी बिच बढीभन्दा बढी दोस्रो भाषामा छलफल र संवाद गर्न प्रेरित गर्नुपर्दछ। यसमा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण गर्न ध्यान दिनुपर्दछ (चौद्रे, २००९, पृ.११९)। लेख तयारीका क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। यस अध्ययनमा फेनोमेनोलोजी ढाँचालाई पनि अङ्गीकार गरिएको छ। उक्त अध्ययनको लागि बारा जिल्ला परवानीपुर गाउँपालिकाको स्नाकोत्तर गरेका भोजपुरी मातृभाषी शिक्षकहरूलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिएको छ। जहाँ नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर गरेका सिकाइ अनुभवलाई तथ्याङ्कको रूपमा लिइएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइ बारेमा विमर्श गरिएको छ। दोस्रो भाषा शिक्षणमा शिक्षक र विद्यार्थी बिच बढीभन्दा बढी दोस्रो भाषामा छलफल र संवाद गर्न प्रेरित गर्नुपर्दछ। यसमा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण गर्न ध्यान दिनुपर्दछ (चौद्रे, २००९, पृ.११९)। लेख तयारीका क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। यस अध्ययनमा फेनोमेनोलोजी ढाँचालाई पनि अङ्गीकार गरिएको छ। उक्त अध्ययनको लागि बारा जिल्ला परवानीपुर गाउँपालिकाको स्नाकोत्तर गरेका भोजपुरी मातृभाषी शिक्षकहरूलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिएको छ। जहाँ नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर गरेका सिकाइ अनुभवलाई तथ्याङ्कको रूपमा लिइएको छ।

समग्रमा उद्देश्य मिल्ने खाले जनसङ्ख्या छनोट गरिएको छ। उद्देश्यमूलक नमुना निर्माण कार्यमा गुणात्मक अनुसन्धानको नाताले आफ्नो अनुसन्धेय कार्यमा संलग्न हुने विशेष विशेषता भएका प्रतिनिधिहरूलाई उद्देश्यपूर्ति गराउने हिसाबले संलग्न गराएको छ। यस्ता अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धान कर्ताले आफ्नो उद्देश्यपूर्ति गर्नका लागि आफ्नो नमुना आफैले खोजेर निर्माण गर्दछन् (पौडेल र पण्डित, २०६८, पृ.१३१)। उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरेर बारा जिल्ला परवानीपुर घर भएको शिक्षकलाई क नाम दिइएको छ। उहाँ गाउँमा नवसी वीरगञ्ज शहरमा डेरा लिई बस्नुहुन्छ। उहाँको डेरामा गई १८ मिनेटको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिएको छ र अर्का शिक्षक रोपाइका कारण घर आएका थिए। उनलाई ख नाम दिएको छ। उनीसँग १६ मिनेट प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिएको छ। छनोटमा परेका दुवै शिक्षकसँग लिइएको गहिरो अन्तर्वार्तालाई साधनको रूपमा प्रयोग गरेको छ। रेकर्ड गरिएको अन्तर्वार्तालाई गहन रूपमा सुनी लिप्यान्तरण गरेको छ। लिप्यान्तरण गरिएको तथ्यलाई कोड गरी दुईवटा साभ्ना थिमको निर्माण गरेको छ। निर्माण गरिएका विषय (Theme)लाई विभेदीकरणको सिद्धान्तका आधारमा वर्णनात्मक विधि तथा विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरेको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

दोस्रो भाषा सिकाइमा भाषा सिकाइको व्यवहारवादी सिद्धान्तले भाषा सिकाइलाई बानी वा आदत निर्माणका रूपमा मान्दै अभ्यास र पुनरावृत्तिमा जोड दिएको छ (ब्लुमफिल्ड, १९३३)। मनोवादी सिद्धान्तले पनि भाषा सिकाइलाई मानसिक प्रक्रियासँग जोड्दै सिकारुको वैयक्तिक क्षमतामा जोड दिएको पाइन्छ (चमस्की, १९५९)। यसलाई भाषा सिकाइको मूल आधार मानेको छ। भाषा सिकाइका यी सिद्धान्तलाई भाषा सिकाइ अभिप्रेरणसँग जोडेर हेरेको छ।

भाषा सिकाइ अभिप्रेरणका निम्न सिद्धान्त प्रयोग प्रचलनमा रहेका छन्। भाषा सिकाइ अभिप्रेरणको स्वसङ्कल्प सिद्धान्त (डर्नेड, २००३) ले सिकारुको अन्तरइच्छालाई भाषा सिकाइको मूल अभिप्रेरित तत्त्व मानेको छ भने जेक डेरिडाको आलोचनात्मक सिद्धान्त भाषालाई आधुनिकता कडीको रूपमा मानिएको छ। त्यस्तै लक्ष्य सिद्धान्त (लक, १९९६) ले सिकारुको 'आवश्यकता' लाई भाषा सिकाइको आधार मानेको छ भने भाषा सिकाइको विशेषता (attribution) सिद्धान्त (विलियम्स एण्ड बर्डन, १९९७) ले सिकारुको विगतका सफलता/असफलता र त्यसलाई ग्रहण गर्ने तरिकामा नै भाषा सिकाइ निर्भर रहने कुरालाई अगाडि सारेको छ। प्रकारगत दृष्टिले आन्तरिक र बाह्य गरी अभिप्रेरण दुई किसिमका छन्। आन्तरिक अभिप्रेरण सिकारुको अन्तरइच्छासँग सम्बन्धित हुन्छ भने बाह्य अभिप्रेरण प्राप्तिको आशा वा आवश्यकतासँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ।

भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तले मानिसको ज्ञानको क्षमता, साथी छलफल, व्यक्तिको आर्जित ज्ञानको बारेमा विशेष ख्याल राख्छ। प्रस्तुत अध्ययनको सीमानुसार साथी छलफललाई विशेष प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने भएकाले उक्त कुरालाई बलियो, तार्किक, युक्तिसङ्गत बनाउनका लागि भिगोत्स्कीको साथी छलफल बुँदालाई टिपी उक्त सिद्धान्त जोड्ने निस्क्यौल गरिएको छ। भिगोत्स्कीका अनुसार प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो पारिवारिक वातावरण र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छ र नयाँ ज्ञान सीप र अनुभवहरू पनि वातावरण र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छन्। सिकारुहरूले आत्मसात गरेका अन्तरनिहित गुणहरूले उनीहरूको व्यवहार निर्माण र ज्ञानात्मक पक्षको विकास हुन्छ। सिकारुको सिकाइको प्रमुख आधार सामाजिक अन्तरक्रिया र भाषा हो। अन्तरक्रियाबाट सामान्य ज्ञान प्राप्त गरी अनुभव र मनन गर्दै सिकारुले उच्चस्तरको ज्ञान सीप उपार्जन गर्दछन्।

यससँगै दोस्रो भाषा सिकाइलाई फुकोको शक्ति सिद्धान्तले पनि सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । फुको सूक्ष्म भौतिक विज्ञान सिद्धान्त (Microphysics of power) का प्रवक्ता थिए र उनी के सोच्थे भने शक्ति माथि मात्र नभएर तल पनि हुन्छ र सर्वत्र छरिएको हुन्छ भन्ने सोच्दथे । उनका अनुसार शक्तिले खराबमात्र गर्छ भन्ने ठान्नुहुँदैन असल पनि गर्छ तर कुनै न कुनै किसिमबाट शक्तिको दमनात्मक प्रभाव रहनेमा उनी विश्वस्त थिए (गौतम, २०६७, पृ. २०३) । फुकोको सिद्धान्तले विद्यार्थीलाई शक्ति (Power) पनि दिनुपर्छ भन्ने कुरा गरेको छ । समाजमा कुनै पनि व्यक्तिको क्षमता हेरेर अधि बढनका लागि प्रेरित गरेर मात्र हुँदैन, अवसर पनि दिनुपर्छ । यसो गर्न सकियो भने हरेक भाषीलाई राष्ट्रिय मूलधारमा ल्याउन सकिन्छ।

यसरी भोजपुरी भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाका सिकाइ अभिप्रेरणाका यिनै सिद्धान्त र प्रकारले यस लेखमा सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ । उक्त सिद्धान्तमा उल्लेखित कुरालाई नै सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिई सोही आधारमा लेखको समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र विश्लेषण

भाषाका रूपमा नेपाली सिकाइका लागि स्नातकोत्तर गरेका शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिने सिलसिलामा विशेषता (attribution) सिद्धान्त र भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तसँग मिल्ने विषय (Theme)हरूलाई सडकेट (Code) गरी दुई समूहमा छुट्टयाई दुईओटा विषय ९त्जभ्रभ० दिइएको छ । भाषा सिकाइको अनुभवलाई स्थानीय लवज, भाषिक रोजाइ, पारिवारिक स्थिति आदि थिमका आधारमा विश्लेषण गरेको छु ।

भाषिक पृष्ठभूमि र सिकाइको तत्परता

मातृभाषाको प्रभाव दोस्रो भाषामा बढी रहेको हुन्छ । कुनै शिक्षकलाई दोस्रो भाषा सिक्नका लागि जुन परिवेश होस् या कक्षा ती सिकारुहरूमा पहिलो भाषाको भाषिकाहरू प्रयोग सङ्ख्यात्मक रूपमा ज्यादा रहेका हुन्छन् । अन्तर्वार्ताका क्रममा तपाईं भोजपुरी भाषीको शिक्षक भएकाले दोस्रो भाषामा पहिलो भाषाको प्रभाव कस्तो थियो ? यस सन्दर्भमा स्नातकोत्तर गरेका शिक्षक 'क' को अनुभव यस्तो रहेको थियो । "अब म एउटा सामुदायिक विद्यालयबाट पढेको विद्यार्थी र त्यो सामुदायिक विद्यालय भनेको अ..... म मेरो घरबाट दुई मिनेटको अ....दुरीमा रहेको विद्यालय श्री जनता मा वि रामपुर टोकनी पढेको हुन त हामी सानो हुँदा खेरी कक्षा कोठामा बढि भोजपुरी बोलेर हाम्रो नौ र दशसम्मको क्लास बित्यो । " यही प्रश्नमा ख भोजपुरी भाषी शिक्षकको अनुभव लगभग उस्तै रहेको छ । "कक्षमा नेपालीमा बोल्ने कार्य हुने तर स्कुलको हाता बाहिर हामी भोजपुरी नै बोलेर काम हुन्थ्यो । लगभग प्रतिशतको कुरा(हास्दै) गर्यौं भने हामी अ..... कक्षा कोठा लाई विस प्रतिशत मानौं र बाहिर असी प्रतिशत कुरा भोजपुरी मै हुन्थ्यो " । अर्थात भोजपुरी भाषाको प्रभाव नेपाली भाषाभन्दा बढी नै रहेको छ ।

दोस्रो भाषा सिकाइमा भाषा सिकाइको व्यवहारवादी सिद्धान्तले भाषा सिकाइलाई बानी वा आदत (ब्लुमफिल्ड, १९३३) स्थानीय लवजको प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि मातृभाषीको धुनक (Tone) दोस्रो भाषामा उच्चारण आदिमा उस्तै रहन्छ । दोस्रो भाषा बोल्दा अहिले कस्ता समस्या हुन्छन् ? ख शिक्षकको प्रतिक्रिया यस्तो रहेको छ "अहिले पनि मेरो भाषाको प्रभाव म माथि बढिरहेको छ । समय समयमा नेपाली विज्ञहरूसँग वा आफूभन्दा अग्रजसँग भेट्दा उहाँहरू बोल्न प्रयोग गर्ने तौर तरिका हेर्दा अहिले पनि आफूले धेरै सिक्न बाँकी नै छ । अहिले पनि हजुरले मसँग इन्ट्रभ्यु लिई रहँदा मेरो भाषा पहिलो भाषाको कति प्रभाव भेट्न र सुन्न सक्नुहुन्छ ।" दोस्रो सहभागीको ख को सिकाइ अभ्यासमा के कस्तो समस्या थिया ? "वास्तवमा हेर्ने हो भने साथी भाइहरूसँग पाठ्यविषयवस्तुहरू पढदा खेरी भोजपुरी भाषा बोलिदिने , मिक्स गरेर बोल्ने वातावरण थियो र त्यो पछि पछि धेरै सुधार भयो । पहिलो भाषाका बानी छिटो नजाने तर कमश :सुधार हुँदै जान्छ ।

सामाजिक रूपमा सङ्ख्यात्मक भएका पहिलो मातृभाषा नेपाली भाषा भएको विद्यार्थीहरूका अगाडि गैर मातृभाषीहरू आलोचित हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ । भाषा सिकाइको विषय (Theme) सिद्धान्त (विलियम्स एण्ड बर्डन, १९९७) द्वारा सिकारुले विगतका सफलता/असफलतालाई ग्रहण गरी भाषा सिकाइ निर्भर बन्न आफू आफूलाई जेक डेरिडाको आलोचनात्मक सिद्धान्त अनुसार आलोचित गरी अवसरको रूपमा भाषा सिक्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा ख को अनुभव " यो मान्छे के भन्छ हो अनि मलाई लाज लाग्थ्यो के गल्ती गरे अनि गल्तीलाई सुधारन म आफू आफूलाई आलोचित पाथे आफूमा आलोचना गर्थे ।" भाषा अभ्यासमा अधारित हुने कुरा हो र यसलाई जति सिके आफू आफूलाई खार्न सकिन्छ ।

भाषामा एकदिनको सिकाइ नभई यसमा वर्षौंको सिकाइ तत्परता हुन्छ। एउटा योग्य विद्यार्थीले सिकाइको सफलताको लागि धेरै बाटो अर्थात् साधना गरेका हुन्छन्। यस सन्दर्भमा क को अनुभव “ अनुभव सर अब कक्षा दशसम्म पढ्दै गर्दा त्यति खासै उपलब्धी भएन। दश कक्षाको विद्यार्थीमा हुनुपर्ने त नेपाली बोल्ने, लेख्ने, पढ्ने स्तरीय त थिएन सर। तर जब पछि मैले एघार बाह्रमा हाम फाले आफैँ लगनशील मिहिनेती विद्यार्थीको रूपमा मैले बुझ्नु पर्छ, जान्ने पर्छ भनेर म तमसिएँ। त्यसअनुसार काम पनि गरेँ र त्यसमा सबभन्दा बढी मलाई वर्षाविन्याससम्बन्धी र उच्चारण मानक भाषाहरूमा पनि धेरै अप्ठ्यारो आइरहेको थियो। त्यस्ता अनुभवहरू मैले पढेर, सोधेर, साथीहरूसँग छलफल गरेर त्यस पछाडि मैले ती कुराहरू बुझेर अगाडि बढेँ सर।” सिकाइ एकैनासको नहुनाले मान्छेलाई खारिन समय लाग्छ। योग्य मान्छे बनाउने अवसर समयले दिन्छ, यस सन्दर्भमा ख को सिकाइ अनुभव “ म योङ्ग जेनेरेसन भएकाले विद्यार्थीहरूले सोधेका प्रश्नले पढ्न, लेख्न, जान्ने बन्न बाध्य बनाइदिए। कक्षामा के के तयारी गरेर जाऊँ भनेर बाध्य बनाइदिए। त्यहाँबाट मेरो सिकाइ ठोस बन्दै गयो। मेरो प्रेरणाको स्रोत मेरा विद्यार्थीहरू नै हुन। म शिक्षण पेशामा नगएको भए त मेरो भाषा आदि इत्यादि खारिदैनथ्यो। सायद त्यहीबाट नेपाली शिक्षाको चाख बढ्दै गयो।” दुवैको सहभागीको विचारलाई विमर्श गर्दा सिकाइ अनुभवमा तत्परताले सिकारुमा आफूलाई खारिने अवसर प्राप्त हुन्छ।

तुलनात्मक भाषाविज्ञानका पिता फ्रान्ज बोपका अनुसार भाषाहरूमा केही न केही समानता हुन्छ त्यस्तै भोजपुरी भाषा र नेपाली भाषामा प्रयुक्त भाषिक कोटिको तुलनासँग सम्बन्धित छ। (बन्धु, २०७०, पृ. ३१)। भोरोपोली परिवारको भाषिकाका रूपमा चिन्ने भोजपुरी भाषा लगभग ८० प्रतिशत भाषिकाहरू नेपाली भाषाको भाषिकाकासँग समानता छन्। यस सन्दर्भमा क को अनुभव “ नेपाली भाषा र हाम्रा मातृभाषा भोजपुरी भाषामा समान्यता धेरै भाषिकाहरूको समानता छ सर। हाम्रो नेपाली भाषाको उपज भाषा संस्कृत भाषालाई लिने गर्छौँ सर। हाम्रो नेपाली भाषा र संस्कृत भाषाको सामान्य तह सुरुवाती तहको भाषा पनि तपाइको मधेशमा बोल्ने भोजपुरी भाषालाई लिन सकिन्छ। यस्ता धेरै शब्दहरू, मतलब... कथ्य भेद पनि छ सर जसमा भोजपुरी भाषा र नेपाली भाषिका सेम उच्चारण तथा बोलाइ र कथ्यको रूपमा लिने गरिन्छ। जस्तै पाहुना, घर, पानी, दाल, चिनी, दाँत आदि यी शब्दहरू भोजपुरी भाषा पनि सेम हो नै सर र नेपाली भाषामा पढदा लेख्दा खेरी भाषिका यिनीहरूको उच्चारण समान नै हुन्छ सर। यी उदाहरणहरू हाम्रो भोजपुरी भाषिका र नेपाली भाषिका समान उच्चारण हुन्छ भने समान्य भोजपुरी मातृभाषी भएका व्यक्तिले पनि कुनै नेपाली भाषामा सुनेका श्रवण श्रुतिहरू शब्दहरू सुनेर अब शतप्रतिशत नबुझेर पनि उले लगभग ४० ५० प्रतिशतको हाराँमा बुझ्छ सर...। प्रतिशत हिसाब हेरियो भने तपाईंको चालिस साठीको हाराँमा मिल्छ सर। यी भाषिकाहरू दाजु भाइ नै हुन।” त्यस्तै ख को अनुभव “भारोपेली परिवारका यी दुई भोजपुरी भाषा र नेपाली भाषामा तुलनात्मक समानता बढी छ किनभने हजुरले आठ शब्दको एउटा वाक्यमा करिब चार देखि पाच शब्दको समन्ता हुन्छ। उदाहरणको रूपमा भाइ लोहटामा पानी भरी खेतमा पुर्यायो। यस तुलनात्मक समानता भाइ, लोहटा, पानी र खेत हो। यसरी तुलनात्मक रूपमा यी दुवैको समानता छ भन्न सकिन्छ।

यसरी मातृभाषाको प्रभाव, बानी वा आदत, आलोचनात्मक सिद्धान्त, सिकाइ तत्परता, भाषिका समानता आधारमा भोजपुरी भाषी विद्यार्थीका अनुभवलाई व्याख्या गरिएको छ। यस्ता सिकाइ अनुभवका आधारमा पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाको बिचका भाषिकाको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

सिकाइगत अवसर र उल्फन

भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्त अनुसार परिवारलाई सूत्रात्मक कडीमा भाषाले बाँधेको हुन्छ र भाषाले हरेक व्यक्ति, समाज र संस्कृति आदिलाई सेतुरूपमा काम गरेको हुन्छ। पहिलो भाषाको प्रभाव जो पनि व्यक्तिमा बढी नै रहेको हुन्छ। परिवारको भाषिक स्थितिबारे क को सिकाइ अनुभव “ घरमा पनि हामी आठ जनाको सदस्य हौँ सर अब आठ जनाका पहिलो पुस्ताका हजुर बुबाहजुर आमाबुवा लगायत भोजपुरी बोल्ने। दोस्रो पुस्ता हामी पर्ने हुनाले मेरा दादा, भाउजू, म र परिवार पनि सामान्यता परिवारमा नेपालीमा कुराकानी गर्छौँ। त्यस्तै ख को अनुभव “हेतुस् म किसान परिवारमा जन्मे हुर्केको हुँ, मेरो घरमा वा नेपालीमा कुराकानी गर्नुहुन्छ। अहिले छोरा छोरी बोडिङ्गमा पढ्छन्। उनीहरू पढ्न वीरगञ्ज जान्छन्। त्यहाँको वातावरणमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने गरिन्छ। उनीहरू घरमा एकअर्कामा नेपाली भाषा प्रयोग गर्छन् र उनीहरूको नेपाली भाषामा मिक्स भोजपुरीको छाप देख्न सकिन्छ भने म वस्ने समुदाय भोजपुरी भाषाको बढी प्रभाव देखिन्छ। श्रीमती शिक्षक हुनुहुन्छ, उहाँ पनि नेपाली कहिले काहीं बोल्नु हुन्छ। हामी भोजपुरी भाषाको बढी प्रयोग गर्छौँ।” भाषा जीवित राख्नका लागि केटाकेटीहरूका प्रतिनिधि वा अग्रजहरूले वर्तमान समयमा आफ्नो समुदाय र आफ्ना केटाकेटीहरूका अगाडि मातृभाषा बोल्नु अत्यन्त जरुरी हुन्छ (गिर्नोबल, २००६)।

नेपालमा उच्च शिक्षाको लागि अर्थ (रूपैयाँ) आवश्यक कुरा हो । नेपाली भाषा सिकाइले समयमै जागिर आवश्यकता भएकोले सो विषय लिएर अध्ययन पढ्ने गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा क को अनुभव “ अब हामी आर्थिक विपन्न परिवारमा कृषकका छोराछोरी भई जन्मे हुर्केका हुनाले मैले पढ्दा एस एल सी जब उत्तीर्ण गरे त्यस पछाडि परिवारिक अवस्था धेरै कमजोर हुनाले अ.अव कमर्शमा अर्थात अर्धशास्त्र लिएर मैले क्लास लिएँ तर त्यसमा धेरै अरु अरु ठाउँमा टयुसन इत्यादि र धेरै मैले त्यहाँ खर्चिलो पढाइ अनुभव गर्ने जुन कि त्यति बेला मतलब तिर्न र पूरा गर्न सक्ने थालको थिएन । त्यसो सबजेक्टहरूको मुल्याङ्कन गर्दा त्यस्तो नेपाली सबजेक्ट एउटा मलाई लाग्यो जब स्वध्ययन गरेर र उच्च शिक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ अर्थात आफू मिहिनेत गरेर मिहिनेत गरेर उच्चस्तरीय शिक्षा हासिल गर्न सक्ने मलाई नेपाली सबजेक्ट लाग्यो त्यही भएर नेपाली सबजेक्ट लिएर अगाडि बढेँ । कमाउँदै पढाउँदै जाने प्रायः नेपालमा बढी नै शिक्षकहरू भेटिन्छन् । किनभने नेपालमा शिक्षा महङ्गो छ ।

हरेकका जीवनमा शिक्षाको लागि प्रेरणाको स्रोत हुन्छ । सिकारुले रोज्नु हुने प्रेरणाको स्रोतबाट राम्रो वा नराम्रो छाप पार्नसक्छन् । त्यसैले असल गुणहरू भएका व्यक्तिलाई प्रेरणाको स्रोत मानिन्छ । पढाइका प्रेरक गुरु, अग्रज साथी र अभिभावक आदि । यस सन्दर्भमा क को अनुभव “ अब प्रेरणा स्वरूप मेरा गुरुवा नै हुनुहुन्छ । जब एस एल सी पास गरे त्यस पछाडी मैले एघार बाढको जुन आफ्नो मेजर सबजेक्ट मुख्य विषयको रूपमा जुन मैले नेपाली लिएर अगाडि बढेँ त्यसमा हाम्रा गुरुहरूको बोल्ने शैली , स्तरीय मानक विषयका कुराहरू सुनेर म धेरै नै प्रभावित भएँ अनि आउने दिनहरूमा नेपालीको खाँचो पर्छ भन्ने उद्देश्यले पनि गुरुबाट प्रेरणा लिएको हो । ” प्रेरणाको स्रोत रोज्ने सन्दर्भमा सिकारुले गर्ने निर्णयले सिकारुको सोच्ने तरिकामा र भावनामा असर गर्छ । यस सन्दर्भमा ख को अनुभव “ छिट्टै जागिर पाइस् , जागीर पाउदाँ यतिले हुँदैन हैँ यति पढेर हुँदैन भनी मलाई पढाउने गुरुले भन्नु भयो अझ अध्ययन अगाडि बढाउनु पर्छ अरू पढ व्याचलरमा नाम लेखाऊ र पढ भन्नुभयो । त्यस्तै पढ्दै जाँदा स्नाकोत्तरमा कसैले भनेनन् म आफैँ पढ्न लागेँ । नेपाली विषय लिई पढ्ने म बस्ने गाउँ वरिपरिको दश गाँउमा त्यो बेला मै थिएँ । ” प्रेरणाको असल स्रोत रोज्दा हामी जीवनमा सफल हुन सक्छौ । कुनै कुनै कुरा हामी आफैँले अनुभव गरेर सिक्छौँ तर यो सधैं सजिलो हुँदैन ।

भाषा विचारको वाहक मात्र नभएर सामाजिक कार्य सम्पन्न गर्ने प्रभावकारी माध्यम पनि हो । यस सन्दर्भमा ख को अनुभव “ सत्तहत्तरै जिल्लालाई जोड्ने नेपाली भाषाले अरु भाषाको सहकार्यसँग सेतु कार्य गर्दछ । यसलाई सम्पर्क भाषाको रूपमा बुझिन्छ । यो भाषा पढेर आर्थिक उन्नति गरी जीवनयापन गर्न सक्ने हुनाले म यसलाई समृद्ध भाषा मान्दछु । यो नेपालको संविधान , प्रशासन , व्यापार , बजार ,विद्यालय ,वाटोघाटोमा बढी प्रयोग हुने भाषा हो । नेपालका भाषामा सबैभन्दा बढी खोज अनुसन्धान भएको भाषा हो । ” राष्ट्रिय जनगणना २०७८ले नेपालभरिमा ४४.२४ प्रतिशत नेपालीको मातृभाषा नेपाली वक्ता रहेको तथ्य पेस गरेको छ । नेपाली भाषा नै पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली मात्र होइन, विश्वका नेपालीको मनमुटु जोड्ने माध्यम हो । भाषासँग संस्कृति, पहिचान, राष्ट्रियता, स्वाभिमान लगायतका सामाजिक, सांस्कृतिक जोड्ने नेपाली भाषाको आवश्यकता पनि हो (लक, १९९६) ।

सहपाठी शिक्षणले सिकारुलाई सिक्ने ज्ञान तथा सामग्रीको सङ्गठन, समीक्षा, अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने जिम्मेवारी बहन गर्ने क्षमता बृद्धि गर्छ तथा तिनीहरूको आधारभूत संरचनाको बोध गर्न, रिक्तता पूरा गर्न, अतिरिक्त अर्थ तथा अभिप्राय पत्ता लाउन, नयाँ अवधारणाको ढाँचामा ज्ञानलाई पुनर्निर्माण गर्न आदि क्षमताको बृद्धि गरी जिम्मेवार सिकारुको विकास गर्छ । यस सन्दर्भमा क को अनुभव “ साथीहरूको सहकार्यमा सहयोग आदानप्रदान गरिन्थ्यो । आफुभित्र रहेको कमिकमजोरीहरूलाई हटाउन अग्रज तथा गुरुबाट सुझाव लिने गरिन्थ्यो ” । त्यस्तै ख को अनुभव “ सहपाठीहरूसँग मिलेर कथा पढिन्थ्यो । कथाको माध्यमबाट भाषा बलियो भयो ” । सिकाइ सहकार्य हो ,सिकाइ अभ्यास हो , सिकाइ उत्सुकता हो त्यसैले आफ्ना सहपाठीसँग सहयोग लिएर अगाडि बढ्न मिल्छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनमा स्नाकोत्तर गरेका दुई जना शिक्षकहरूको अन्तर्वाता लिई त्यसको लिप्यन्तरण गर्दै सडकेत (Code) गरी दुईवटा साभ्ना विषय (Theme) निर्माण गरी भाषा सिक्दाको अनुभवलाई विश्लेषण गरिएको छ । अहिले भाषाका रूपमा मातृभाषा जान्दा जान्दै पनि विभिन्न कारण रोजगारीको अवसर, सरकारी कामकाजको भाषा र राष्ट्र भाषाको रूपमा नेपाली रहनु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका रूपमा आफ्नो परिचय बनाउनका लागि पनि नेपाली भाषा सिकाइ आवश्यक भएकाले सिकारुहरू दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्न लालायित भएको पाइन्छ । यसले सिकाइको दायरा फैलाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउनका लागि शिक्षक पनि मातृभाषा तथा भोजपुरी भाषाप्रति जानकार, उदार,

सहयोगी हुनु आवश्यक हुन्छ। दोस्रो भाषा सामान्यतया पहिलो भाषा जानिसकेपछि सिकिने भाषा हो। जुन आवश्यकताले सिक्नुपर्ने बाध्यता पनि गराउन सक्छ। सिद्धान्तको कुरा गर्दा भिगोत्स्कीको सामाजिक सिद्धान्तमा बालबालिकाका लागि विद्यालय मानव मनोविज्ञानको राम्रो प्रयोगशाला हो जहाँबाट विद्यार्थीहरूले धेरै कुरा सिक्छन् भन्दै सिकाइमा जोड दिएका छन्। उनको प्रसारणको सिद्धान्तमा कुन विधिबाट कसरी र कस्तो पाठ्यक्रम बनाएर सिकाउने दिइएको छ। उनले व्यक्तिको व्यक्तिगत विकास उसको सामाजिक-साँस्कृतिक परिवेशको अभावमा बुझ्न सकिदैन भन्ने कुरा जोडदार रूपमा उठाएका छन्। यो दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्ने सिकारूका लागि महत्त्वपूर्ण कुरा हो। त्यसै गरी फूकोले सिकाइ क्षमता बढाउन विद्यार्थीलाई शक्ति (Power) दिएर अगाडि बढाउनुपर्छ भन्ने कुरा जोडदार रूपमा अघि सारेका छन् भने लक्ष्य सिद्धान्त (लक, १९९६) ले सिकारूको 'आवश्यकता'को बारे आफ्ना विचार दिइएका छन्। हाम्रो अनुभव र कार्य सञ्चालन प्रक्रियाको कुरा गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नका लागि एक त राज्यले अनिवार्य जस्तै बनाएको छ। यो राष्ट्रभाषा पनि हो र सामाजिक तथा राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय रूपमा हेर्दा यो एउटा देशको पहिचान तथा आत्मसम्मानपूर्ण भाषा भएकाले मानिसहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने गरेको पाइन्छ। मातृभाषापछि व्यक्तिले सिकेको अर्को भाषा उसको दोस्रो भाषा हो। समग्रमा मातृभाषाको जगेर्ना गर्दै राष्ट्रभाषाको सदुपयोग गर्नु दोस्रो भाषा सिकारूको कर्तव्य र दायित्व हो।

सन्दर्भ सूची

बकाल, शान्तिप्रसाद र खतिवडा, तीर्थराज. (२०६८). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि ।

बन्धु, चूडामणि (२०५३). *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७८), *राष्ट्रिय जनगणना*, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

Chaudron, C(2009), *Second language classrooms*. New Delhi : Cambridge University Press.

Chomsky, N. (1965), *Formal discussion: the development of grammar in child language*, in Bellugi, N. and Brown, R. -eds_, *The acquisition of language*. -Lafayette, Ind : Purdue University press_

Grenobal, I. (2006). *Endangered Languages*. *Concise Encyclopedia of Languages of the World*. Netherlands: Elsevier Science